

ΣΟΥΛΤΑΝΑ ΜΑΡΙΑ ΒΑΛΑΜΩΤΗ

Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΟΒΟΤΑΝΙΚΩΝ
ΚΑΤΑΛΟΙΠΩΝ ΣΤΗ ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ
ΤΩΝ ΕΚΤΕΤΑΜΕΝΩΝ ΟΙΚΙΣΜΩΝ: ΤΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ
ΑΠΟ ΤΟ ΝΕΟΛΙΘΙΚΟ ΟΙΚΙΣΜΟ ΑΨΑΛΟΣ-ΓΡΑΜΜΗ

Εισαγωγή

Ένα από τα ζητήματα στα οποία εστιάζεται το ενδιαφέρον της προϊστορικής έρευνας στο βορειοελλαδικό χώρο αποτελεί η συνύπαρξη δύο τύπων οικιστικής οργάνωσης, της τούμπας και του εκτεταμένου επίπεδου οικισμού. Η διαπίστωση της συνύπαρξης αυτής είναι σχετικά πρόσφατη: μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1980, αλλά και αργότερα, κυριαρχούσε η άποψη ότι ο χαρακτηριστικός τύπος κατοίκησης στην περιοχή αυτή ήταν με τη μορφή της τούμπας¹ ως αποτέλεσμα της συνεχούς κατοίκησης στο ίδιο σημείο για μεγάλο χρονικό διάστημα και με τη χρήση του πηλού ως κυρίαρχου δομικού υλικού². Γνωστές θέσεις, όπως το Ντικιλί Τας, οι Σιταγροί, αντιπροσώπευαν χαρακτηριστικούς νεολιθικούς οικισμούς με τη μορφή της τούμπας. Οι επιφανειακές έρευνες καθώς και η ανασκαφική διερεύνηση νεολιθικών οικισμών κατά τα τελευταία 20 χρόνια είχαν ως αποτέλεσμα τη διαπίστωση της ύπαρξης των εκτεταμένων

1. P. Halstead, «Like Rising Damp? An Ecological Approach to the Spread of Farming in South East and Central Europe», στον τόμο: A. Milles – D. Williams – N. Gardner (επιμ.), *The Beginnings of Agriculture*, B.A.R. 496, Οξφόρδη 1989, 23-53.

2. A. Sherratt, «The Eneolithic period in Bulgaria in its European context», στον τόμο: A. Poulter (επιμ.), *Ancient Bulgaria: Papers Presented to the International Symposium on the Ancient History and Archaeology of Bulgaria*, Nottingham 1983, 188-198. K. Kotsakis, «What tells can tell: social space and settlement in the Greek Neolithic», στον τόμο: P. Halstead (επιμ.), *Neolithic Society in Greece*, Sheffield 1999, 66-76.

οικισμών στη βόρεια Ελλάδα³. Η πρόσφατη εντατική, παρά το σωστικό χαρακτήρα της, έρευνα στο νεολιθικό οικισμό του Μακρυγιάλου στην κεντρική Μακεδονία αποκάλυψε μια πληθώρα στοιχείων, όσον αφορά την οργάνωση του χώρου και την οικονομία σε έναν εκτεταμένο οικισμό⁴. Ανάλογα στοιχεία αναμένονται από τις πρόσφατες ανασκαφές οικισμών στη Θεσσαλία⁵ και τη Μακεδονία⁶. Η διαπίστωση της συνύπαρξης δύο τύπων οικισμών κατά τη Νεολιθική οδήγησε από πολύ νωρίς σε έναν προβληματισμό ως προς τους παράγοντες και τις διαδικασίες που συνέβαλαν στο να διαμορφωθούν δύο διαφορετικά ίχνη της ανθρώπινης παρουσίας στο νεολιθικό τοπίο του βορειοελλαδικού χώρου⁷. Το φαινόμενο της συνύπαρξης των δύο τύπων οικισμού είχε ήδη διαπιστωθεί στον πολιτισμό *Vinča* στη Σερβία⁸. Για τις περιοχές βορειότερα της Ελλάδας, οι ερμηνείες που προτάθηκαν για τη συγκεκριμένη χωροοργάνωση στους εκτεταμένους οικισμούς εστιάζονται στην οριζόντια μετατόπιση των οικημάτων στο χώρο αντί για τη συνεχή κατοίκηση του ίδιου σημείου καθώς και σε ένα συγκεκριμένο τρόπο χρήσης της γης με τους αγρούς να παρεμβάλλονται μεταξύ των οικημάτων⁹.

3. Σ. Ανδρέου – Κ. Κωτσάκης, «Διαστάσεις του χώρου στην κεντρική Μακεδονία: αποτύπωση της ενδοκοινοτικής και διακοινοτικής χωροοργάνωσης», στον τόμο: *Αμνητός. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μ. Ανδρόνικο*, Θεσσαλονίκη 1986, 57-88. Σ. Ανδρέου – Κ. Κωτσάκης, «Prehistoric rural communities in perspective: the Langadas survey project», στον τόμο: P. N. Doukelis – L. G. Mendoni (επιμ.), *Structures Rurales et Sociétés Antiques*, Παρίσι 1994, 17-25. Δ. Γραμμένος, *Νεολιθικές Έρευνες στη Μακεδονία* (Διδακτορική Διατριβή), Θεσσαλονίκη 1984. Δ. Γραμμένος, *Νεολιθικές Έρευνες στην Κεντρική και Ανατολική Μακεδονία*, Αθήνα 1991. Δ. Γραμμένος, «Διάγραμμα των χρονικών της νεολιθικής έρευνας στη νότια Βαλκανική από το 1984 κ.ε.», *Μακεδονικά* 28 (1992) 263-265. Δ. Γραμμένος – Μ. Παππά – Ντ. Ούρεμ-Κώτσου – Κ. Σκουρτοπούλου – Ευτ. Γιαννούλη – Χριστ. Μαραγκού – Σ.Μ. Βαλαμώτη – Γ. Συρίδης – Ε. Μαρκή – Ρ. Χρηστίδου «Ανασκαφή νεολιθικού οικισμού Θέρμης, 1987», *Μακεδονικά* 27 (1990) 223-287. Μ. Παππά, «Στοιχεία για την οργάνωση του χώρου στην κοιλάδα των Βασιλικών», *Αρχαία Μακεδονία* 2 (1993) 1225-1238. Μ. Pappa – M. Besios, «The neolithic settlement at Makriyalos, northern Greece: preliminary report on the 1993-1995 excavations», *Journal of Field Archaeology* 26/2 (1999) 177-195.

4. Pappa – Besios, *ό.π.*, 177-195.

5. Πρόκειται για τη θέση Γαλήνη: Γ. Τουφεξής «Σωστική ανασκαφή στη χ.θ. 3220-3316 της ανατολικής παρακάμψης Λάρισας – Νεολιθική θέση στο κοινοτικό διαμέρισμα της Γαλήνης, Δήμος Πλατυκάμπου», *ΑΔ* 54 (2005) Χρονικά, 424-426.

6. Για παράδειγμα η ανασκαφή της Αψάλου και των Παλιαμπέλων: Α. Χρυσοστόμου – Α. Προκοπίδου – Χ. Πολουκίδου, «Επαρχιακή οδός Αψάλου-Αριδαίας. Η ανασκαφή του νεολιθικού οικισμού στη θέση Γραμμή», *ΑΕΜΘ* 15 (2003) 512-524. Κ. Κωτσάκης – Ρ. Halstead, «Ανασκαφή στα νεολιθικά Παλιάμπελα Κολινδρού», *ΑΕΜΘ* 16 (2004) 407-415.

7. Ανδρέου – Κωτσάκης, *ό.π.* (σημ. 3) 57-88.

8. J. C. Chapman, *The Vinča Culture of South-east Europe*, B.A.R. S117, Οξφόρδη 1981.

9. J. C. Chapman, «The early Balkan village», στον τόμο: S. Bökönyi (επιμ.), *Neolithic of Southeastern Europe and its Near Eastern Connections*, Varia Archaeologica Hungarica, Βουδαπέστη 1989, 33-53.

Ένας από τους τομείς της ανθρώπινης δραστηριότητας που συνδέθηκε με τις δύο μορφές οργάνωσης του χώρου αφορά τη γεωργική παραγωγή σε σχέση: α) με τη χωροταξία της καλλιεργούμενης, κατοικημένης και δασωμένης γης¹⁰ και β) με την κλίμακα της καλλιέργειας¹¹. Τα αρχαιοβοτανικά δεδομένα προσφέρονται για τη διερεύνηση των παραπάνω ζητημάτων καθώς έχουν τη δυνατότητα να παρέχουν πληροφορίες για τη γεωργία και την κτηνοτροφία, ειδικότερα για τη διατροφή των ζώων και, μέσα από αυτές τις δραστηριότητες, για τη χρήση της γης¹². Τα δεδομένα από τη θέση Άψαλος-Γραμμή, στην ενδοχώρα της δυτικής Μακεδονίας¹³ που πρωτοπαρουσιάζονται στην εργασία αυτή, αποτελούν μια ουσιαστική συμβολή της Αρχαιοβοτανικής στην έρευνα των εκτεταμένων οικισμών. Μέσα από τα απομεινάρια των φυτών που χρησιμοποίησε ο άνθρωπος στον οικισμό, ανασυνθέτονται όψεις της καθημερινής ζωής και επιχειρείται η διερεύνηση του εποχικού κύκλου δραστηριοτήτων στον ίδιο τον οικισμό αλλά και γύρω και πέρα από αυτόν. Μέσα από το πρίσμα δραστηριοτήτων όπως η γεωργική παραγωγή, η προετοιμασία της τροφής, η χρήση καύσιμης ύλης και η εκτροφή των ζώων, εξετάζεται η συγκεκριμένη χωροοργάνωση που προσδίδει στους εκτεταμένους οικισμούς τη χαρακτηριστική οριζόντια ανάπτυξη. Τα αρχαιοβοτανικά δεδομένα θέτουν προς συζήτηση το ενδεχόμενο μιας εποχικής μετακίνησης μέρους ή όλου του πληθυσμού. Μαζί με όσα είναι ήδη γνωστά από το Μακρογύγαλο Περίας στα δυτικά του Θεσσαϊκού κόλπου¹⁴, διαμορφώνουν μια βάση δεδομένων για την έρευνα της γεωργικής οικονομίας και της χρήσης του χώρου στους εκτεταμένους οικισμούς καθώς και για μια σύγκριση των οικισμών αυτών με τις τούμπες.

Ο οικισμός Άψαλος-Γραμμή

Θέση και περιβάλλον

Ο νεολιθικός οικισμός της Αψάλου βρίσκεται στα βορειοανατολικά του χωριού Άψαλος, στη θέση Γραμμή (εικ. 1, 2). Η θέση εντοπίστηκε για πρώτη φορά κατά το 1999 με διερευνητικές τομές που έγιναν στο πλαίσιο έργων οδο-

10. J. C. Chapman, *ό.π.*, 33-53. J. P. Demoule – C. Perlès, «The Greek Neolithic: A New Review», *Journal of World Prehistory* 7/4 (1993) 355-416, ιδιαίτερα 364. Ανδρέου – Κωτσάκης, *ό.π.* (σημ. 3) 57-88.

11. Ανδρέου – Κωτσάκης, *ό.π.* (σημ. 3) 57-88.

12. Για παράδειγμα S. M. Valamoti, *Plants and People in Neolithic and Early Bronze Age Northern Greece*, B.A.R. 1258, Οξφόρδη 2004, 121-132.

13. Χρυσοστόμου κ.ά., *ό.π.* (σημ. 6) 512-524.

14. Valamoti, *ό.π.* (σημ. 12) 121-132.

Εικ. 1. Η θέση του οικισμού Αψαλος-Γραμμή στο χάρτη της βόρειας Ελλάδας.

Εικ. 2. Άποψη του Νεολιθικού οικισμού Αψαλος-Γραμμή από τα νηώματα που βρίσκονται βορειοανατολικά της θέσης (η θέση της ανασκαφής ορίζεται με το βέλος).

ποιίας στο τμήμα μεταξύ Αψάλου-Αριδαίας¹⁵. Την ανασκαφή διεξήγαγε η ΙΖ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων με επικεφαλής της ανασκαφής τη Δρα Αναστασία Χρυσοστόμου.

15. Α. Χρυσοστόμου – Α. Γεωργιάδου – Χ. Πολουκίδου – Α. Προκοπίδου, «Ανασκαφικές έρευνες στην επαρχιακή οδό Αψάλου-Αριδαίας κατά το 2000», *ΑΕΜΘ* 14 (2002) 491-504. Χρυσοστόμου κ.ά. 2003, *ό.π.* (σημ. 6) 512-524.

Ο οικισμός βρίσκεται σε μια μικρή πεδιάδα που περικλείεται από τους ορεινούς όγκους του Βόρα και του Πάικου, κοντά στους πρόποδες του υψιπέδου της Έδεσσας. Μετά από χιλιετίες ανθρώπινης επέμβασης στο περιβάλλον, η δασική βλάστηση καλύπτει μέρος μόνο των χαμηλών υψωμάτων, ενώ κατά τη Νεολιθική, όταν κατοικούνταν ο οικισμός, η δασοκάλυψη στις πέριξ του οικισμού περιοχές θα πρέπει να ήταν πυκνή με βάση τα όσα γνωρίζουμε από διαγράμματα γύρης σε γειτονικές περιοχές¹⁶. Τα διαγράμματα γύρης από τη Βεγορίτιδα, την Έδεσσα και τα Γιαννιτά¹⁷, στην ευρύτερη περιοχή της Αψάλου, δείχνουν ότι κύριο συστατικό της αυτοφυούς βλάστησης ήταν η φυλλοβόλος βελανιδιά. Άλλα δέντρα που εντοπίζονται στα διαγράμματα είναι το έλατο, το πεύκο και η φουντουκιά. Το κλίμα της περιοχής εντάσσεται σε μια μεταβατική κλιματική ζώνη, μεταξύ του μεσογειακού και ηπειρωτικού κλίματος¹⁸. Η περιοχή χαρακτηρίζεται από αφθονία νερών και ευνοούνται πολλές καλλιέργειες δημητριακών, οσπρίων και οπωροφόρων δέντρων καθώς και κτηνοτροφία.

Τα αρχαιολογικά δεδομένα

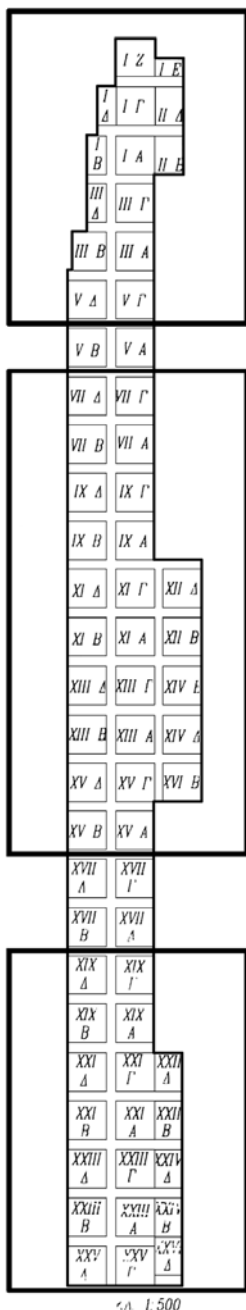
Ο οικισμός της Αψάλου αναπτύσσεται οριζόντια, ανήκει δηλαδή στον τύπο του εκτεταμένου οικισμού. Με βάση τη διασπορά των ευρημάτων ο οικισμός καλύπτει έκταση 50 στρεμμάτων¹⁹. Με βάση την κεραμική ο οικισμός τοποθε-

16. S. Bottema, *Late Quaternary Vegetation History of Northwestern Greece* (Διδακτορική Διατριβή), Groningen 1974. K. J. Willis, «The vegetational history of the Balkans», *Quaternary Science Review* 13 (1994) 769-788. K. J. Willis, «Altitudinal variation in the late Quaternary vegetational history of northwest Greece», *Historical Biology* 9 (1994) 103-116. K. J. Willis – K. D. Bennett, «The neolithic transition-fact or fiction? Palaeoecological evidence from the Balkans», *The Holocene* 4/3 (1994) 326-330. A. Athanasiadis – N. Gerasimidis, «Woodland history of northern Greece from the mid Holocene to recent time based on evidence from peat pollen profiles», *Vegetation History and Archaeobotany* 4 (1995) 109-116.

17. Bottema, *ό.π.* S. Bottema, «Palynological investigations in Greece with special reference to pollen as indicator of human activity», *Palaeohistoria* 24 (1982) 257-289. S. Bottema, «The prehistoric environment of Greece: a review of the palynological record», στον τόμο: P. N. Kardulias (επιμ.), *Beyond the Site: Regional Studies in the Aegean Area*, Maryland 1994, 45-68.

18. Το μεσογειακό κλίμα χαρακτηρίζεται από καλοκαίρια ζεστά, ξηρά, χωρίς βροχόπτωση και από χειμώνες ήπιους με βροχές, ενώ το κλίμα της κεντρικής ή ηπειρωτικής Ευρώπης χαρακτηρίζεται από βροχόπτωση σε όλη τη διάρκεια του έτους και ιδίως κατά τους θερινούς μήνες καθώς και από πολύ χαμηλές θερμοκρασίες το χειμώνα: O. Polunin, *Flowers of Greece and the Balkans. A Field Guide*, Οξφόρδη 1987. Χ. Μπαλαφούτης, *Συμβολή εις την Μελέτην του Κλίματος της Μακεδονίας και Δυτικής Θράκης* (Διδακτορική Διατριβή), Θεσσαλονίκη 1977, 78-81, 111-113.

19. Χρυσοστόμου κ.ά., *ό.π.* (σημ. 15) 491-504.

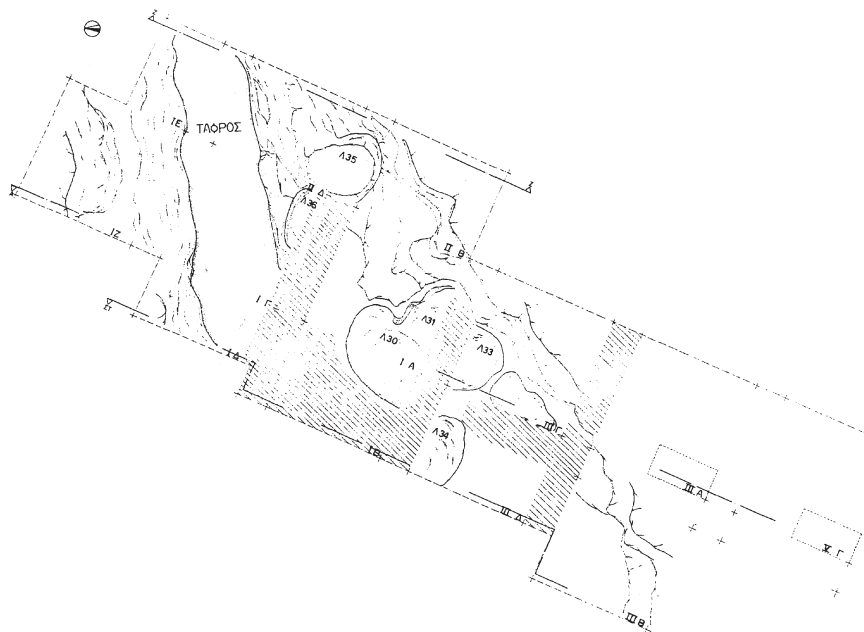

Εικ. 3. Οι ανασκαφικές τομές στον οικισμό Άψαλος-Γραμμή. Οι επιμέρους περιοχές της ανασκαφής ορίζονται ως εξής: α) το βόρειο όρυγμα, β) το νότιο όρυγμα, γ) η περιοχή των οικημάτων.

τείται στη Μέση Νεολιθική, κάτι που υποστηρίζεται και από τη μοναδική διαθέσιμη, μέχρι στιγμής, ραδιοχρονολόγηση από τον οικισμό που τοποθετεί το χρονολογημένο στρώμα μεταξύ 5701 και 5622 π.Χ.²⁰ Καθώς το ραδιοχρονολογημένο δείγμα προέρχεται από το εσωτερικό λάκκου και υπερκαλύπτεται από μεταγενέστερες στρώσεις ανθρωπογενούς απόθεσης, δε μπορεί να αποκλειστεί το ενδεχόμενο η κατοίκηση να επεκτείνεται και σε μεταγενέστερες περιόδους. Αν και υπάρχουν αναφορές για ισοπεδώσεις με συνέπεια την αφαίρεση επιχώσεων του οικισμού²¹, η διερεύνηση 64 ανασκαφικών τομών (εικ. 3) έφερε στο φως αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και ενδείξεις οργάνωσης του χώρου. Διατηρούνται δύο τμήματα τάφρου (ή τάφρων) καθώς και λάκκοι και πασσαλότρυπες. Τα δύο ορύγματα, ένα στο βόρειο τμήμα της ανασκαφής (εικ. 3α, 4, 5) και ένα στο νότιο (εικ. 3β, 6, 7), διερευνήθηκαν σε μήκος 14 και 13 μέτρων αντίστοιχα και αποτελούν τμήματα της ίδιας ή διαφορετικών τάφρων. Το πλάτος των τάφρων φτάνει τα 8 μέτρα στο ανώτατο σημείο, ενώ στον πυθμένα το πλάτος δεν υπερβαίνει τα 2,5 μέτρα. Το βάθος του βόρειου ορύγματος είναι 5,30 μέτρα ενώ του νότιου 4,60 μέτρα. Οι τάφροι περιέχουν στρώματα με ευρήματα και

20. Χρυσοστόμου κ.ά., *ό.π.* (σημ. 6) 512-524.

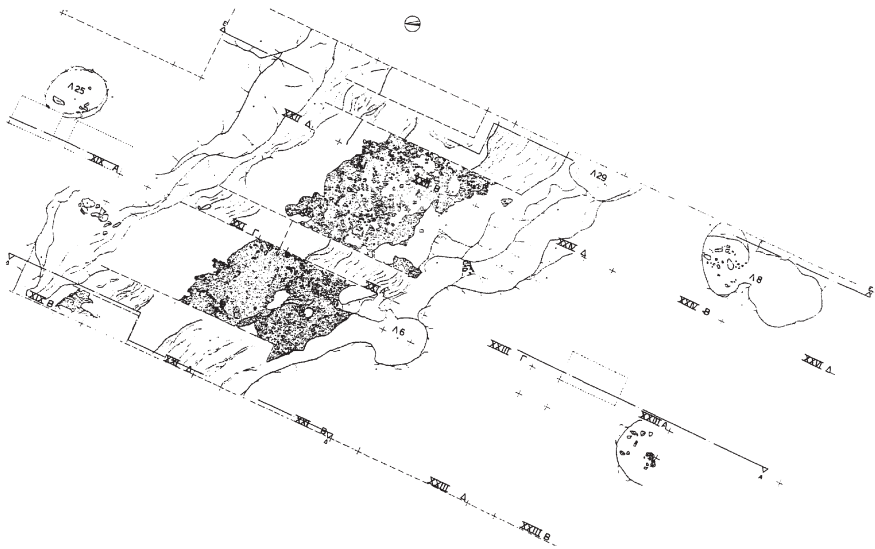
21. Χρυσοστόμου κ.ά., *ό.π.* (σημ. 15) και Χρυσοστόμου κ.ά., *ό.π.* (σημ. 6) 512-524.

Εικ. 4. Σχεδιαστική απόδοση του βόρειου ορύγματος.

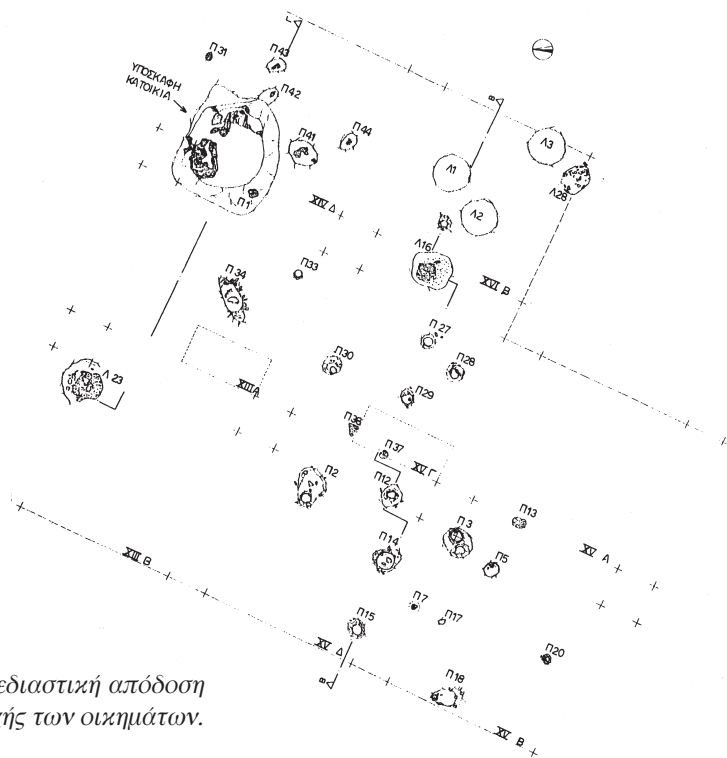
Εικ. 5. Φωτογραφία του βόρειου ορύγματος.

Εικ. 6. Σχεδιαστική απόδοση του νότιου ορύγματος.

Εικ. 7. Φωτογραφία του νότιου ορύγματος.

Εικ. 8. Σχεδιαστική απόδοση της περιοχής των οικημάτων.

Εικ. 9. Φωτογραφία της περιοχής των οικημάτων.

καμένους πηλούς καθώς και αμμώδεις στρώσεις που εντοπίστηκαν στα κατώτερα στρώματα των τάφρων²². Η μεταξύ των δύο ορυγμάτων απόσταση είναι 70 μέτρα. Σε αυτόν το χώρο που παρεμβάλλεται των ορυγμάτων ήρθαν στο φως πασσαλότρυπες που αποδίδονται σε πασσαλόπηκτα οικήματα, λάκκοι απορριμματικοί ή αποθηκευτικοί διαφορετικών διαστάσεων (εικ. 3γ, 8, 9) και ένα όρυγμα που ερμηνεύεται ως υπόσκαφη κατοικία. Τα κινητά ευρήματα περιλαμβάνουν όστρακα κεραμικής (σπανιότατα συνανήκοντα σε ένα αγγείο), τα οποία κατατάσσονται σε ποικίλες κατηγορίες με βάση τη διακόσμηση (*barbotine*, μαύρα στιλβωμένα, με κόκκινο επίχρισμα και συχνά μαύρη διακόσμηση – ίσως *bitum*– κ.ά.), άλλα αντικείμενα από πηλό (πεσσοί, σφοντύλια, υφαντικά βάρη, ειδώλια), λίθινα (μυλόπετρες τριπτήρες, πελέκεις και λεπίδες) και λίγα οστέινα εργαλεία.

Τα αρχαιοβοτανικά δεδομένα από τον οικισμό Άψαλος-Γραμμή: Μεθοδολογία στο πεδίο και το εργαστήριο

Δειγματοληψία

Αν και σωστικός ο χαρακτήρας της ανασκαφής, καταβλήθηκε ιδιαίτερη φροντίδα για τη συλλογή δειγμάτων χώματος με στόχο την αρχαιοβοτανική έρευνα στον οικισμό και οργανώθηκε με συστηματικό τρόπο η επεξεργασία των δειγμάτων κοντά στο χώρο της ανασκαφής, στο χωριό Ξιφιανή. Συνολικά συλλέχθηκαν 495 δείγματα χώματος από όλες σχεδόν τις ανασκαπόμενες ενότητες. Ο αριθμός των δειγμάτων καθώς και ο όγκος του χώματος που υπέστη επεξεργασία με επίπλευση (5.600 λίτρα χώματος αντιστοιχούν στα 378 δείγματα για τα οποία είναι καταγεγραμμένος ο όγκος) είναι εντυπωσιακός, ιδίως αν λάβει κανείς υπόψη του αφενός το ότι πρόκειται για δείγματα από σωστική ανασκαφή και αφετέρου ότι δεν υπήρχαν σπόροι ορατοί με γυμνό μάτι, κριτήριο που πολλές φορές χρησιμοποιούν οι ανασκαφείς για τη συλλογή δειγμάτων για αρχαιοβοτανική ανάλυση.

Η επεξεργασία των δειγμάτων έγινε με τη μέθοδο της επίπλευσης²³. Το αρχαιοβοτανικό υλικό διασωζόταν σε απανθρακωμένη κατάσταση. Για τη συλλογή του υλικού της επίπλευσης χρησιμοποιήθηκαν κόσκινα με μικρότερο άνοιγμα βροχίδος τα 300 μικρά, ενώ για τη συλλογή του βαρέως υπολοίπου χρησιμοποιήθηκε σήτα με «μάτι» ενός χιλιοστού.

22. Χρυσοστόμου κ.ά., *ό.π.* (σημ. 6) 512-524.

23. D. H. French, «An experiment in water-sieving», *Anatolian Studies* 21 (1971) 59-64.